

роди. Письменник не просто створює пейзажне тло, а передає своє сприйняття природи. І. Нечуй-Левицький влучно та ретельно описує передвесільні обряди, супроводжуючи їх жалібними піснями. Поціновувачем української народної пісенної творчості був і Панас Мирний. У творі «Повія» автор прикрашаючи усіма барвами зображує нам спів колядки, доносить до нас спів божественної великодньої пісні.

Багатством пісенної творчості виділялось не лише українське письменство, а й англійське. Розглянемо, принаймні, творчість Томаса Гарді, а саме його роман «Під деревом зеленим». Зовсім іншим постає з пісень образ парубка Діка Деві з твору «Під деревом зеленим» Томаса Гарді. Автор нас знайомить з персонажем ще на самому початку твору та, за допомогою пісні, показує його веселу вдачу, бадьорість та молодість. За допомогою пісні та манери співу автор описує риси характеру містера Шайнера, а саме гординю неналежне почуття власної вишості, кращості; невідповідної самооцінки, пихи, бундучності. Письменник навіть звертається до народної демонології поєднуючи з фольклорним матеріалом на сторінках свого художнього твору.

Аналізуючи світогляд І. Огієнка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та Т. Гарді, ми побачили, що автори глибоко занурюються в національні культурні традиції. У творах виразно виявляється взаємодія між авторською прозою та фольклорним матеріалом через майстерну реалізацію митців народнопісенних традицій, відчувається тривала взаємодія авторів з фольклором та сільськими традиціями.

Ключові слова: фольклор, народна пісня, пейзажне тло, культура, традиція.

Отримано: 14.10.2020 р.

УДК 398.85:821.161.209Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.177-183

Наталія Мельник

ORCID 0000-0002-2837-4739,

кандидат філологічних наук, доцент

Криворізький державний педагогічний університет

УКРАЇНЬСЬКА РЕКРУТСЬКА ПІСНЯ: КОНЦЕПТ СМЕРТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІДЕЙ І. ОГІЄНКА

У статті досліджуються ідейно-художні функції концепту *смерть* у художньому просторі українських народних рекрутських пісень у світлі ідей І. Огієнка.

Акцентовано на відображенні в рекрутському циклі пісенності трагічного світовідчуття людини, що визначає роль концепту *смерть* як ключового, смислотворчого поняття, що ґрунтується на засадах української міфології. Рекрутська пісня презентує розуміння трагічних подій, пов'язаних із набором у військо, службою, війною як проявів фатальної нещасливої долі.

Отже, концепт *смерть* у рекрутському циклі соціально-побутової пісенності є одним із найважливіших понять, що визначають ідейний зміст творів.

Ключові слова: рекрутська пісня, концепт, фатальна смерть.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Дослідження традиційної культури – завжди актуальне, адже в ній закладено, збережені в часі та просторі ціннісні орієнтири, система уявлень про сенс людського життя, необхідні для прогресивного розвитку нації. Нині в період, коли «триває кристалізація постколоніального громадянського суспільства, у викликах нової російсько-української війни» звернення

до фольклорної спадщини українського народу набуває особливої значущості [4, с. 13]. Це вірний шлях до розуміння культурно-історичних чинників сучасного розвитку нації, оскільки «через вимушену втрату національної еліти бере на себе роль інтерпретатора історичного буття народу в його суспільних, етичних, естетичних, психологічних вимірах – фольклор, створюючи потужний усний літопис національного життя <...> Відтак у культурі формується концепція «національного» під знаком фольклору» [8, с. 67-68].

Наше дослідження базується на розумінні фольклорного концепту як багаторівневої одиниці, яка трактується не лише «у вузьколінгвістичному аспекті, оскільки належить іншим системам поетичної і непоетичної мови» [4, с. 188-189]. Ми спираємося на визначення терміна «фольклорний концепт», запропоноване О. Кузьменко у монографії «Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світової воєн)»: «це стійка одиниця ментальних та психологічних ресурсів фольклорної свідомості, словесно виражена через ядерне слово й низку інших структурно-семантичних форм, яка дає змогу виявити ієрархію цінностей та різні виміри життєвого досвіду: мовний, естетичний, чуттєвий, релігійний, гендерний» [4, с. 192-193].

Рекрутські пісні – пласт соціально-побутової лірики, сформований як відгук на примусові набори до чужоземного війська. Цей фольклорний цикл відображає трагічне світовідчуття людини, знаменує собою «занепад ціннісних орієнтацій вояка, викликаних фізичним, ідеологічним тиском <...>» [5, с. 26]. Сучасні дослідники вважають часом виникнення рекрутських та солдатських пісень період XVIII-XIX ст. «після введення примусового набору до солдатської служби рекрутів. Регіональні назви: некрут, вояк, москаль, жовнір (звідси – жовнірські, вояцькі, некрутські пісні)» [1, с. 67-79].

Концепт *смерть* у названому циклі, на нашу думку, є одним із ключових, смислотворчих понять, оскільки суб'єкт ліричної оповіді (рекрут, вояк, солдат, жовнір) звістку про примусовий військовий набір свідомо та підсвідомо пов'язує з кінцем життєвого шляху. *Смерть* «постає уособленням народних увлечень про страшний, лютий кінець людини-невольника, насильницьки позбавленого спокійного, гармонійного мирного життя в селянському середовищі» [5, с. 85].

Ми погоджуємося з О. Кузьменко, яка вважає, що «поняття «смерті» є ключовим компонентом, культурною універсалією, яка впливає на сенсовність та цінність суспільного й індивідуального буття. Розуміння, кодифікування, трактування смерті – це генеральні питання у конструюванні усіх національних культур» [4, с. 291]. Тому важливим завданням сучасної науки, поряд із філософією, психологією, літературознавством, лінгвістикою, вважаємо дослідження концепту *смерть* із погляду фольклористики, що є важливою складовою національного світогляду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. До проблеми визначення художніх функцій концепту *смерть* у фольклорних текстах зверталися в своїх дослідженнях В. Давидюк, Л. Дунаєвська, І. Коваль-Фучило, Л. Копаниця, О. Микитенко, Л. Мушкетик, Н. Мельник, О. Наумовська, І. Павленко, В. Сокол, О. Чебанюк, Н. Ярмоленко та ін.

Однією з фундаментальних, на нашу думку, є названа праця О. Кузьменко «Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)» (Львів, 2018), в якій авторка, зокрема, окреслює концептуальні форми вираження трагічного буття людини в необрядовому фольклорі як відображення ціннісних орієнтацій особистості.

Доцільним вважаємо звернення до рекрутського (солдатського) циклу соціально-побутової лірики з погляду відображення в ньому концепту *смерть*.

Мета статті: визначення ідейно-художніх функцій концепту *смерть* у художньому просторі українських народних рекрутських пісень у світлі ідей І. Огієнка.

Виклад основного матеріалу. У праці «Дохристиянські вірування українського народу» (Вінніпег, 1965) І. Огієнко висловлює засадничу, на нашу думку, ідею щодо наукових підходів до вивчення української культури: «<...> без належного знання дохристиянських вірувань годі зрозуміти історію української культури та літератури, як давньої, так і нової, бо вона завжди оперує з народніми віруваннями, переказами, піснями тощо – взагалі з так званим «етнографічним матеріалом», що з значній своїй мірі склався ще за дохристиянських часів <...> Те саме треба сказати й про історію суспільного життя нашого народу, бо ця історія завжди міцно пов'язана з історією нашої Віри» [3, с. 9].

Це набуває особливої актуальності в руслі нашої проблеми, оскільки народне розуміння поняття *смерті*, відображене в рекрутському (солдатському) циклі ліричної соціально-побутової пісенності, тісно пов'язане з давньою міфологією українців.

У вже названій праці О. Кузьменко «Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн) у процесі аналізу способів вербалізації концепту *смерть* у фольклорі ХХ століття, авторка визначає три його семантичні рівні: *смерть фатальну, тотальну та героїчну* [4, с. 294]. Дослідниця зазначає: «Фатальна смерть настає тоді, коли людське життя потрапляє в тенета випадку і вищих сил Долі. У фольклорі слов'янських народів концепт «долі» формує поняття божественної сили, яка панує над людиною і її життям, та породжує отождолення влади долі і смерті» [4, с. 294].

Аналіз текстів рекрутської пісенності свідчить про глибинний нерозривний зв'язок образу *смерті* з традиційним міфологічним образом *Долі*.

У монографії «Дохристиянські вірування українського народу» І. Огієнко узагальнює народні уявлення про Долю, яка буває доброю чи злою, лінивою чи діяльною: «Кожному Доля постановляє, що має бути ще від колиски; і що має статися, те невідмінно станеться. Хочби ти замурувався, а Доля тебе невідмінно знайде й зробить своє... Від Долі не втечеш. Але ніхто не знає, я на його Доля чекає <...> Хто Долі-щастя не має, тому завжди не ведеться» [3, с. 117-118].

Рекрутська пісня презентує розуміння трагічних подій, пов'язаних із набором у військо, службою, війною як проявів фатальної нещасливої долі, часом даної людині від народження:

1. *Лучче б тобі, мати, малим поховати,
Ніж у тії нещасній некрути оддати* [2, с. 343];
2. *Ой у лузі до калина весь луг іскрасила;
Породила стара мати жовніронька-сина...
«Породила мене мати в святую неділю, –
Дала мені лиху долю – де ж її подіну?..
Лиху долю ні продати, ані проміняти, –
Всюди люди лихो знають, не хтять купувати!* [6, с. 156];
3. *Одна мати нас родила,
Обох разом годувала,
Та не одну долю дала:
Тобі дала – рубаную,*

Мені дала – стріляную.
З рубаної кров ізійде,
А стріляна – к серцю дійде [2, с. 349].

На думку І. Огієнка, «таке поняття фаталістичної Долі відоме скрізь, де були римські впливи: у східних слов'ян, у сербів, румунів, греків, іспанців. Неминучість Долі – це світова віра» [3, с. 118].

Семантична пара *військовий похід / смерть* у рекрутському циклі пісенності набуває експресивної конотації:

*Розвивайся, сухий дубе! Завтра мороз буде,
А вже тобі, гарний хлопець, завтра похід буде!
«Я морозу не боюся, завтра розвинуся!»
«Я походу не боюся, зараз виберуся!»
Плаче мила, плаче чорними очима:
«Вечеронька на столі, а смерть за плечима!»* [6, с. 156-157].

Концептуальне поле *смерть* включає трагічні картини військової дійсності, вербалізовані за допомогою лексем *зброя, кров, трупи, похорон*.

1. Салдатики гору вкрили (2)
*А ружжами світ затмили, (2)
Трупом греблю загатили: (2)
Греблю моя **труповая**, (2)
Річко ж моя **крівавая** (2)* [7, с. 587];
2. «Не піду я, мати, до твоєї хати,
Є в мене хата – зелена діброва.
Є в мене хата – зелена діброва,
А зміє мені моя **кров червона**» [2, с. 350];
3. Вдарила куля у груди мою.
А я схилився, очка стулив,
Надлетів орел, голову вкрив.
Ой лети, орле, лети: кру, кру –
Скажи родині, що я вже сплю,
Скажи родині, що я вже сплю –
Потекла **кровця** річенькою [2, с. 350].

Мотив *служба – вічна розлука* у рекрутському циклі є одним із найпоширеніших. Такий асоціативний зв'язок логічно вмотивований історичною дійсністю, оскільки «стаючи солдатом, чоловік утрачає ознаки вільної людини, перетворюється на сліпу машину імперської різни, відчуває себе довічним невольником» [5, с. 43]:

1. *Получив мундирування
І вінтовку в руки:
Прощай, жінко з діточками,
Розлука навіки* [7, с. 572];
2. *Прощай ня мати, бо я вже йду,
Сам добре знаю, що не верну* [2, с. 350].

За давньою традицією, останні хвилини свого життя, людина повинна провести в рідній домівці, в колі рідних. Відповідно до ритуальних основ похоронного обряду, що сягає дохристиянських часів, померлого мають гідно провести в інший світ: відплакати, справити тризну. Як зазначає І. Огієнко, «плакання чи голосіння за покійним відоме з найдавнішого дохристиянсько-

го часу в багатьох європейських народів, і це голосіння – це ритуальний обряд» [3, с. 252]. Усі складові обряду мали бути виконані, оскільки, за давніми віруваннями, якщо душа померлого, котра ще сорок днів перебуває серед живих, буде ображена, негідно пошанована, наслідки можуть бути жахливими. Дослідник констатує: «Похоронний обряд був довгий й різномірний, і мусяв бути весь неодмінно виконаний, бо інакше душа покійника полишалася на землі й блукала неприкаяною. Звичайно все потрібне при Похороні робили чужі, бо на своїх мерлець би й погнівався, що хотять його позбутися, а свої тільки голосили, і навіть землі на могилу не кидали» [3, с. 256].

У рекрутській пісні спостерігаємо відображення давніх традиційних уявлень про те, як необхідно споряджати людину в останню путь. Усвідомлення неможливості дотримання необхідних умов поховання, порушення обряду викликають у суб'єкта ліричної оповіді розпач:

1. *Умираю, ревно плачу,
Що при смерті вас не бачу:
В темнім лісі ні хатини,
Ані жінки, ні родини.
Нема кому заплакати,
Рани ж мої завивати* [2, с. 347];

2. *Ані труни, ані ями,
Ані вітця, ані мами.
Ані йому задзвонити,
Ані йому затужити.
Дзвонять коні копитами,
А вояки отрогами* [2, с. 350].

Мотив поховання вояка без церковних дзвонів, у місці, непридатному для таких цілей, – досить поширений у творах рекрутсько-солдатського циклу:

*Умер жовняр, умер, ему не дзвонили,
Приїхали два жовняри та му вистрілили.
Не плач, тату, не плач, не вдавайся в тугу,
Поховали твого сина у зеленім лузі.
Не плач, мамко, не плач, не йди до ворожки,
Поховали твого сина в полі край дорожки* [2, с. 347].

Семантична пара *смерть / похорон*, традиційна для рекрутської (солдатської) пісенності набуває нових конотацій, продиктованих трагічною дійсністю. Мотив *смерть рекрута (солдата) на війні (чужині)* – відсутність традиційних складових похорону поширюється до мотиву *самотня смерть матері – відсутність сина на похороні*, що змінює просторові (не чужина, а батьківщина) та психологічні (тема самотності) координати твору:

*Нащо ж мені, мій синочку, червонії твої?
Що нікому поховати головоньки мені!
Поховають, моя нене, тебе добрі люде,
Ой як мене молодого до тебе не буде* [2, с. 345].

Служба у війську, що пов'язана з необхідністю вбивати інших, трактується фольклорною свідомістю як *гріх* (хоч і вчинений невільно, з примусу), за який обов'язково прийде *кара* (смерть). Тому поширеним у творах названої тематики є мотив *смерті* як покарання за страшний гріх убивства:

*Там ти будеш воювати,
Чужу кровцю проливати.
Чужі кровця – не водиця,
Проливати не годиться [2, с. 345].*

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, концепт *смерть* у рекрутському циклі соціально-побутової пісенності є одним із найважливіших понять, що визначають ідейний зміст творів.

Аналіз текстів рекрутських пісень свідчить про глибинний нерозривний зв'язок образу *смерті* з традиційним міфологічним образом *Долі*. Фольклорні зразки презентують розуміння фольклорною свідомістю трагічних подій, пов'язаних із набором у військо, службою, війною як проявів фатальної нещасливої долі, часто даної людині від народження чи набутої в результаті негідних учинків. Рекрутчина, солдатчина асоціюються в свідомості персонажа пісні з фатальним жадливим кінцем життя. Концептуальне поле *смерть* включає трагічні картини військової дійсності, вербалізовані за допомогою лексем *зброя, кров, трупи, похорон*. Трагічне світовідчуття героя ліричної оповіді підсилюється усвідомленням неможливості дотримання традиційних вимог похоронного обряду, що є важливою складовою цілісної традиційної картини людини та дійсності, її уявленнє про життя і смерть.

Перспективи подальших досліджень, на нашу думку, пов'язані із визначенням ідейно-художніх функцій фольклорних концептів, репрезентованих у інших циклах соціально-побутової пісенності, окресленням їх психологічних та естетичних параметрів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Єфремова Л. Воляцькі пісні: каталогізація, динаміка жанроутворення, російські та польські впливи. *Матеріали до української етнології*: зб. наук. пр. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2008. С. 67-79.
2. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки: для ст. шк. віку / упоряд., передм. та прим. Н.С. Шумаді; худож. оформл. В.П. Вересюка; упоряд. граф. матеріалу С.М. Музиченка. Київ: Веселка, 1989. 606 с.
3. Лларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. Видання друге. Київ: АТ «Обереги», 1994. 424 с.
4. Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світової воєн): монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.
5. Мельник Н.Г. Українська народна соціально-побутова пісня: етико-естетичні модуси: монографія. Київ: Айс-Принт, 2018. 195 с.
6. Народні перлини / упоряд. текстів та вступне слово М. Стельмаха. Київ: Дніпро, 1971. 391 с.
7. Народні пісні Хмельниччини (з колекцій збирачів фольклору) / упоряд. та вступ. статті М.К. Дмитренка, Л.О. Єфремової; НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ: Наук. думка, 2014. 720 с.
8. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... Через Константинополь. *Сучасність*. 1994. № 1. С. 54-68.

References:

1. Iefremova L. Voiatski pisni: katalohizatsiia, dynamika zhanroutvorennia, rosiiski ta polski vplyvy. *Materialy do ukrainskoi etnolohii*: zb. nauk. pr. Kyiv: IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy, 2008. S. 67-79.

2. Zakuvala zozulenka. Antolohiia ukrainskoi narodnoi tvorchosti: Pismi, pryslivlia, zahadky, skoromovky: Dlia st. shk. viku / uporiad.,peredm. ta prym. N.S. Shumady; khudozh. oforml. V.P. Veresiuka; uporiad. hraf. materialu S.M. Muzychenka. Kyiv: Veselka, 1989. 606 s.
3. Ilarion, mytropolyt. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu: Ist.-relih. Monohrafiia. Vydannia druhe. Kyiv: AT «Oberehy», 1994. 424 s.
4. Kuzmenko O. Dramatychnie buttia liudyny v ukrainskomu folklori: kontseptualni formy vyrazhennia (period Pershoi ta Druhoi svitovoi voien): monohrafiia. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2018. 728 s.
5. Melnyk N.H. Ukrainska narodna sotsialno-pobutova pisnia: etyko-estetychni modusy: monohrafiia. Kyiv: Ais-Prynt, 2018. 195 s.
6. Narodni perlyny / uporiad. tekstiv ta vstupne slovo M. Stelmakha. Kyiv: Dnipro, 1971. 391 s.
7. Narodni pisni Khmelnychchyny (z koleksii zbyrachiv folkloru) / uporiadkuv. ta vstup. statti M.K. Dmytrenka, L.O. Yefremovoi; NAN Ukrainy, IMFE im. M.T. Ryl'skoho. Kyiv: Nauk. dumka, 2014. 720 s.
8. Pakhlovska O. Ukraina: shliakh do Yevropy ... Cherez Konstanytnopol. *Suchasnist*. 1994. № 1. S. 54-68.

The article addresses to ideological and artistic concept of death in artistic field of ukrainian folk recruit songs from the standpoint of I. Ohienko's ideas.

The spotlight is given to reflection of tragic disposition of an individual at the recruit songs cycle. The reflection defines the role of death concept as a key meaning making notion. Understanding of death by the subject of lyrical narrative is based on foundation of ukrainian mythology, that emerged in pre-Christian period.

According to nowadays classification of semantic levels of death concept (fatal, total and heroic), the components of folk image of fatal death represented in recruit sinning are stressed on.

The attention is accentuated on tight bound of death image with traditional mythological image of Fate. Their ideological and artistic functions in the text matter of composition are defined. Recruit song represents the understanding of tragic events related to draft, duty, war as manifestation of fatal miserable fate often of certain individual from the very birth.

Semantic couple death/ funeral, is traditional for recruit (soldier) sinning gets new meanings, recited by grim reality. The motive of recruit (soldier) death at war (foreign land), the lack of traditional syllabic of funerals broadens to the motive of lonely mother's death, son's absence at the funeral, that changes spatial coordinates (not foreign land but homeland).

Military duty that requires killing of others, is considered by folk consciousness as a sin (although executed against one's will), which will surely be paid off (death). That's why the motive of death as a redemption for the awful sin of killing is broadened in compositions of mentioned subject.

In conclusion the concept of death in social and household sinning of recruit cycle is one of the most important notions that determinate ideological gist of compositions. Recruitment, military duty are associated in the consciousness of subject of the song with awful end. Tragic disposition of lyric narrative hero reinforces by understanding of impossibility of traditional funeral that is crucial part of general picture of human existence, its image of death and life.

Key words: recruit song, concept, fatal death.

Отримано: 09.10.2020 р.